

ŽAVINTA SIDABRAITĖ

Literatūros istorija ir *Liaudies Apšvieta* Latvijos kultūroje

Pauls Daija, *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*, Cambridge Scholars Publishing, 2017, 152 p. ISBN (10):1-4438-5517-0, ISBN (13):978-1-4438-5517-4.

Literatūros tyrinėtojo Paulo Dajos monografijoje, analizuojančioje XVIII a. Latvijos literatūros ir kultūros istoriją, pristatytas tyrimas, remtas Europinio socialinio fondo programos „Kultūros kultūroje: pasienio naratyvų politika ir poetika“. Į anglų kalbą tekstą vertė Gundega Gailė (Gundega Gaile), redagavo Inta Galė Carpenter (Inta Gale Carpenter). Monografiją sudaro pratarmė, penki tyrimo skyriai, epilogas, bibliografinis sąrašas.

Recenzijos autorei, kiek išmanančiai tik to laikotarpio lietuvių literatūros procesus, Dajos tyrimas pirmiausia įdomus dėl skaitant atsiskleidžiančių Latvijos ir Lietuvos – ypač Prūsijos Lietuvos – istorijos, socialinės ir kultūrinės raidos paralelių.

Terminas *Liaudies Apšvieta* (vok. Volksaufklärung, angl. Popular Enlightenment) vokiečių kultūros tyrėjų imtas vartoti XX a. antroje pusėje. Bėgant metams šios krypties tyrimai tolydžio vis labiau išsibėgėjo ir tapo tarpdisciplininiai: šiuo aspektu, tiesa, bene daugiausia Vokietijoje, tiriami literatūros, kultūros, spaudos ir kitų medijų raidos procesai.

Daija kelia hipotezę, kad pasaulietinė latvių literatūrinė kultūra, inicijuota Baltijos vokiečių, gali būti traktuojama kaip vokiečių *Liaudies Apšvietos* (*Volksaufklärung*) idėjų adaptacija ir lokalizacija (p. viii).

Pirmoje monografijos dalyje „Valstiečiai ir Apšvieta XVIII a. Baltijos provincijose“ (p. 1–32) analizuojama socialinė etninė Latvijos visuomenės sankloda, apibrėžiamas susidomėjimas paprastų žmonių, t. y. valstiečių, lavinimu, čiuopiamos valstiečių emancipacijos problemos ir slinkty.

Per šimtmečius susiklosčiusios gelminės Latvijos sąsajos su vokiška valstybe ir kultūra daro ją giminingą Prūsijos Lietuvai. Tiek latviai Latvijoje, tiek lietuviai Prūsijos Lietuvoje buvo pirmiausia socialinė ir tik paskui etninė kategorija – jie buvo valstiečiai. Socialinį ir kultūrinį elitą tiek vienur, tiek kitur sudarė vokiečiai.

Apšvietos epochoje įvykusi aukštųjų luomų atogrąža į vietines tautas, Latvijos ir Prūsijos atveju – į valstiečius, buvo nulemta daugelio veiksmų visumos, taip pat, kaip teigia Daija, ir fiziokratų idėjų. Būtent pastarosios lėmė, kad elitas ėmė suvokti valstiečius kaip esminę socialinę grupę ir jautėsi jiems įsipareigojęs. Dėl to imtasi mokytis vietinių kalbų, atkreiptas dėmesys į socialines ir intelektualines valstiečių problemas. Iki tol, anot Daijos, taip pat kaip ir valstiečiai visame pasaulyje, latviai valstiečiai buvo suvokiami kaip tarpinės būtybės tarp žmogaus ir gyvulio. Taip vokiečių kultūros pavyzdžiu buvo pradėtas valstiečių lavinimo ir emancipacijos projektas. Kalbos mokymasis tolydžio ryškino latvius ne tik kaip socialinę, bet ir kaip tautinę grupę. Daija tai įvardija kaip tam tikrą „latvių atradimą“ ir pripažinimą, kad valstietis yra pajėgus mokytis, kitaip sakant, kad jis vis dėlto yra žmogus, o ne gyvulys (p. 3–5).

Šios Daijos įžvalgos lietuvių literatūros istorijos tyrėjo mintis kreipia į Leono Gineičio cituotą Teodorą Lepnerį: „Savo „Metų“ veikėjais jis [Kristijonas Donekaitis] pasirinko eilinius valstiečius-baudžiauninkus (būrus), žmones, kuriuos jo žemietis T. Lepneris vadino „jaučiais, tik neturinčiais ragų.“¹ Šios tiriamosios minties sąsajas liudija ne tik iš vokiškos kultūros paveldo kylanti socialinės kultūrinės suvokties bendrumą, bet ir tiriamosios minties paralelumą.

Svetimųjų kurtos XVIII a. latvių literatūros fone, kur tie, kurie turėjo būti „apšviesti“, neturėjo balso, kurių nuomonės nebuvo klausiamą (p. 32), ypač išryškėja lietuvių būrų vardu prakalbėjusio Prūsijos lietuvio Kristijono Do-

¹ Leonas Gineitis, *Klasicizmo problema lietuvių literatūroje*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 159. Beje, ši Gineičio nuoroda nėra visai tiksli, mat Lepneris tik cituoja Aegidius Henning (apie 1630–1686) veikalą *Kurtze und deutliche Vorstellung der Schalckhafte List- und Lebensbeschreibung des betrüglichen Bauernstands...* (1682). Žr. Teodor Lepner, *Prūsų lietuviai*, parengė Vilija Gerulaitienė, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 72, 172–173.

nelaičio (1714–1780) unikalumas. Donelaičio kūryboje atkakliai tvirtinta būriškoji lietuvių tapatybė, išsakyta pačių būrų, skambėjo nuoširdžiai ir įtaigiai. Beveik tuo pat metu, kai, Dajos liudijimu, Baltijos vokiečiai, versdami ir kurdami literatūrą latviams valstiečiams, stereotipizavo juos kaip „kitus“ (p. 18), Donelaitis kūrė orų „būrocentrišką“ pasaulį, kuriame „kitas“ ir „sve-timas“ buvo nelietuvis ir nevalstietis. Deklaratyvus iš Baltijos vokiečių elito viršaus latvių valstiečiams „nuleistas“ iš esmės tų pačių kaip ir Donelaičio kūryboje krikščioniškojo egalitarizmo, fiziokratų idėjų išsakymas ir luominio uždarumo teigimas toli gražu neprilygo lietuvių kūrėjo meninio žodžio jėgai.

Baudžiavos ir valstiečių laisvės klausimas, Dajos teigimu, buvo viena centrinė *Liaudies Apšvietos* temų. Nors būta ir vadinamosios radikaliosios Apšvietos atstovų, smerkusių baudžiąvą ir skelbusių būtinybę ją naikinti, tačiau dominuojančias pozicijas Latvijoje užėmė vadinamosios nuosaikiosios Apšvietos idėjos, skelbusios ne socialinės laisvės, bet asmenybės ugdymo pirmumą, taigi *Liaudies Apšvietos* kūrėjai atsigręžė į lavinimą ir spaudą (p. 27–29).

Socialinę kontrolę, o ne laisvę gynė ir iškiliausias latvių *Liaudies Apšvietos* autorius Gothardas Friedrichas Stenderis (1714–1796), savo kūryba propagavęs patriarchalinių santykių tarp latvių valstiečių ir vokiečių žemvaldžių modelį. Anot Stenderio, žemvaldys esąs valstiečiui kaip tėvas – išmintingas, atidus, rūpestingas (p. 79–80). Dajos monografijoje šio autoriaus veiklai bei kūrybai yra skiriama bene daugiausia dėmesio².

Antroje monografijos dalyje „Knygų leidyba ir žinių sklaidimas“ (p. 33–58) nagrinėjama *Liaudies Apšvietos* literatūros istorija Latvijoje, aptariamos reikšmingiausios tuo metu išleistos knygos, jose gvildentos temos, kūrėjų patirtos įtakos.

Reformacijos idėjų impulsai daugiausia lėmė latvių ir lietuvių raštijos Prūsijoje raidos panašumus. Latviškai taip pat pirmiausia buvo skelbiamos giesmės, pamokslai, imtasi versti Bibliją. Tai, pasak Dajos, ne tik sudarė latviškų knygų leidybos pagrindą, bet ir sukūrė prielaidas kurti bendrinę latvių kalbą

² Apie Kristijono Donelaičio ir Gotthardo Friedricho Stenderio švietėjiškos minties ir kūrybos sąsajas Paulas Daija su bendraautore Sanita Briežkalne paskelbė atskirą straipsnį. Žr. Pauls Daija, Sanita Briežkalne, „Kristijonas Donelaitis and Gotthard Friedrich Stender: Rethinking Parallels Between Enlightenment Writing in East Prussia and Courland“, in: *Knygotyra*, t. 64, 2015, p. 161–178. Prieiga internete: <http://www.zurnalai.vu.lt/knygotyra/article/view/8220/6091>

(p. 34). Taip pat kaip ir lietuvių, latvių kalbos gramatikas ir žodynus imta leisti XVII a., jų tikslas – padėti pramokti latviškai kunigams vokiečiams. Anot Daijos, XVII a. susiformavo du charakteringiausi latvių literatūros žanrai – liuteroniški pamokslai ir liuteroniškos giesmės. Giesmių populiarumas nuolat augo ir giesmynai buvo tarp pirmųjų skaitytų ir suskaitytų latvių knygų, nepaisant to, kad raštingumas vis dar buvo menkas (p. 34). Taip pat kaip ir Prūsijoje, Latvijos kunigai buvo tarpininkai tarp oficialiųjų institucijų ir liaudies, jie vertė ir skaitė iš sakyklų įstatymus ir valdžios potvarkius. Tiesa, latviška Biblija buvo išspausdinta gerokai anksčiau nei lietuviška – 1694 m. Čia galima tik atsidusti – jei Jono Bretkūno vertimas būtų buvęs išspausdintas, tai latviška ir lietuviška Biblijos būtų pasirodžiusios bemaž tuo pat metu. Biblijos vertimas tapo stipriu rašytinės latvių kalbos impulsu, taigi jau 1697 m. išėjo Johno Wischmanno (?–1705) parengta pirmoji latvių poetika *Der unteutsche Opitz (Nevokiečių Opitzas)*. Daija daro išvadą, kad kaip Martino Opitzo (1597–1639) poetikos reforma „paruošė vokiečių kalbą literatūrai“, taip Biblijos vertimas ir Wischmanno poetika paruošė literatūrai latvių kalbą (p. 35).

Galima kalbėti apie bendrą latvių ir lietuvių literatūros klodą, perimtą iš vokiečių Apšvietos literatūros. Pvz., Friedricho Eberhardo von Rochowo (1734–1805) *Vaikų draugo (Kinderfreund)* pirmasis vertimas į latvių kalbą išspausdintas 1797 m. – į lietuvių kalbą – 1795 m.³ Priekulėje dirbusio precentoriaus Danieliaus Gottliebo Settegasto (1743–1806) 1795 m. vokiškai išleistas *Bičių katekizmas (Bienenkatechismus)* išverstas į latvių kalbą tais pačiais metais, o lietuviškai paties autoriaus parengtas 1801 m.⁴ Joachimo Heinricho Campes (1746–1818) *Robinzonas Jaunesnysis (Robinson der Jüngere)* į latvių kalbą išverstas ir išspausdintas 1823 m., į lietuvių kalbą Simono Daukanto išverstas 1846 m. (vertimas liko rankraštyje)⁵.

Tiek latvių, tiek lietuvių pirmųjų nacionalinių autorių sukurtų knygų pasirodymas sietinas jau ne tiek su Apšvietos, kiek su ankstyvojo romantizmo ideologija ir dėmesiu tautosakai. Gabaus neregio baudžiauninko Indriko

³ Žavinta Sidabraitė, „Skaitinių vadovėlis *Kūdikų prietelius*“, in: *Kūdikų prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2015, p. 680–713.

⁴ *Lietuvos bibliografija*. Serija A. Knygos lietuvių kalba, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969, p. 459.

⁵ *Ibid.*, p. 500–501.

(1783–1828) dainas užrašė ir 1806 m. išleido kunigas Karlas Gotthardas Elverfeldas (1756–1819). Rinkinys taip ir buvo pavadintas – *Aklojo Indrikio dainos* (*Ta neredsigą Indrika dseemas*). Tačiau, anot Daijos, ši publikacija netapo latvių literatūros persilaužimo tašku – prireikė dar vienos kartos, kol radosi kitų latvių autorių (p. 54). Lietuvių literatūroje situacija klostėsi kiek kitaip: nors Donelaičio kūryba išspausdinta dar vėliau (*Metai* – 1818, pasakėčios – 1824), tačiau lietuvių raštijos kūrėjams ji buvo žinoma rankraščiuose⁶ ir sulaukė kūrybinės tautos. Kaip Donelaičio poetinės misijos tęsėjas, žinoma, pirmiausia minėtinas Kristijonas Gotlybas Milkus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807), pačioje XVIII a. pabaigoje ėmėsis kurti istorinę poemą apie lietuvių miestelį Pilkalnį. Ir nors talentu Milkus toli gražu neprilygo Donelaičiui, tačiau, inspiruotas jo genijaus, poemoje ėmėsi liudyti socialinės ir etninės atskirties įveiką: Pilkalnyje skirta taikiai sugyventi miestelėnams lietuvininkams ir vokiečiams⁷.

Trečioje Daijos monografijos dalyje „Rašytinės latvių kultūros kūrimas“ (p. 59–76) aptariamos *Liaudies Apšvietos* srovei priklausiusių kūrėjų literatūrinės praktikos, jų tarpusavio ryšiai.

Pasak monografijos autoriaus, aiškios liaudies švietimo programos Kurše ar Livonijoje nebūta, neturėta ir centro. Iki XIX a. vidurio tai buvo daugiau pavienės pareigą lavinti ir šviesti prisiėmusių kunigų iniciatyvos. Būtent kunigai XVIII a. sudarė didžiąją dalį latviškai rašančių autorių (p. 59), kaip, beje, ir Prūsijos Lietuvoje rašančių lietuviškai.

Kadangi beveik visą XVIII a. latvių literatūrą sudarė kitataučių atlikti vertimai, opus buvo kalbos mokėjimo klausimas. Kai kurių nepakankamai gerai latvių kalbą mokančių vertėjų atlikti darbai ne tik neskatino valstiečių skaityti, bet neretai nuo skaitymo net grasė. Kitas svarbus su verstiniu literatūros pobūdžiu susijęs klausimas buvo vertimo samprata. Vertimas Apšvietos epochoje – tai kultūrinis transferas: kitos šalies skaitytojų auditorijai pritaikyto teksto adaptacija latviui valstiečiui. Dėl to verčiamas tekstas dažnai buvo performuojamas, sutrumpinamas, papildomas, savaip aktualizuojamas

⁶ Žr. Žavinta Sidabraitė, „Kristijonas Donelaitis ir Kristijonas Gotlybas Milkus: kūrėjas ir jo riteris“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 37, 2014, p. 235–256.

⁷ Žr. Kristijonas Gotlybas Milkus, *Pilkainis*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 1990, p. 36–48.

(p. 68–69). Nepaisant pasitaikiusių kliūčių ir nesklandumų, *Liaudies Apšvieta*, anot Daijos, iš esmės pakeitė latvių skaitymo įpročius. XVIII a. pirmoje pusėje latviai valstiečiai labiausiai skaitė religines knygas, tačiau auganti sekularios literatūros pasiūla leido knygai tapti laisvalaikio leidimo priemone ir gyvu žinių šaltiniu. Knygos plito ir tapo kasdienio gyvenimo palydovu (p. 70).

Paskutinės dvi monografijos dalys – „Valstiečio idealizavimas“ (p. 77–104) ir „Valstietis ir ideologija“ (p. 105–124) – remiasi pasirinktų XVIII a. latvių literatūros kūrinių analize.

Aptariamas Gotthardo Friedricho Stenderio, Johanno Friedricho Rosenbergerio (1731–1776), Gustavo von Bergmanno (1749–1814), Alexanderio Johanno Stenderio (1744–1819), Karlo Gotthardo Elverfeldo bei kitų autorių kūriniuose išskylantis idealizuotas valstiečio paveikslas. Valstietis čia yra darbštus, doras, noriai mokosi, taiko pažangius ūkininkavimo metodus, vengia svai galų ir pan. (p. 82–83). Siekiant įveikti šiurkščių, diržių pirmųkščio žmogaus prigimtį, poezijoje, apdainuojant valstietį, realizuojamas sentimentalusis vokiečių biurgerių modelis (p. 86).

Anot Daijos, Apšvietos literatūroje valstietį siekiama „subiurgerinti“ ir diegti atitinkamas vertybes: darbštumą, stropumą, disciplinuosumą ir pan. Kadangi miestietis latvių kultūroje buvo vokiečių, o valstietis – latvis, miestiečiai vokiečiai tapo valstiečių latvių lavinimosi vedliais. Taigi vokiečių miestiečių kultūra tapo itin reikšminga latvių kultūroje (p. 91–95). Daija daro išvadą, kad *Liaudies Apšvietos* literatūroje kuriamas hibridiškas latvių valstiečio paveikslas: jis – ir latvių valstietis, ir vokiečių biurgeris, taigi „negermanizuotas“ vokiečių (p. 96). Tačiau germanizacija buvo suprantama kaip kultūrinė, ne kalbinė (p. 102).

XVIII a. antroje pusėje Latvijoje, kaip ir Lietuvos literatūroje, buvo permaštoma krašto christianizacijos istorija. 1790 m. Livonijos kalendoriuje publikuota sutrumpinta Livonijos kunigo Friedricho Bernhardo Blaufušo (1697–1756) rankraščio *Stahsti no tahs wezzas um jaunus buhschanas to Widsemmes ļauschu* (*Pasakojimai apie senus ir naujus Livonijos žmonių kelius*, 1753) versija. Blaufušo veikalas, kuriame kritikuojama Katalikų Bažnyčia ir jos taikyti christianizacijos metodai, anot Daijos, buvo viena iš priemonių siekiant neutralizuoti konfliktinę Latvijos gyventojų atmintį ir užtikrinti jų lojalumą reformuotos krikščionybės atžvilgiu. Tačiau sutrumpintoje kalendo-

riaus versijoje probleminė Blaufušo žiūra buvo eliminuota, konfliktas pavaizduotas juodai ir baltai (p. 117). Šiuo požiūriu būtų įdomu palyginti Blaufušo rankraštį, sutrumpintą jo publikaciją ir Kristijono Gotlybo Milkaus poemą *Pilkainis*, kurioje, kaip mes žinome, Katalikų Bažnyčios kryžiuočių rankomis vykdyta Prūsijos ir Lietuvos christianizacija ir jos atnešta baudžiava vertinamos aiškiai neigiamai.

Lyčių vaidmens šeimoje ir visuomenėje traktuotė, anot Daijos, – vienas iš labiausiai *Liaudies Apšvietos* tekstų kūrėjų priklausymą kitai, t. y. nelatvių, kultūrai, išduodantis motyvas. Latvių tautosakos ir gyvenimo sanklodos tyrimai parodė, kad moteris Latvijoje daugeliu atvejų buvo lygiavertė vyro partnerė, tačiau Apšvietos literatūroje, laikantis vokiečių biurgerių šeimos pavyzdžio, kuriamas vyro valiai paklūstančios, jautrios, tylios moters idealas (p. 87). Daija daro išvadą, kad toks iš svetimos kultūros pasiskolintas paveikslas konfliktavo su valstietiškos latvių visuomenės tradicija (p. 90).

Monografija baigiama Epilogu (p. 125–130), kuriame, apibendrinant atlikto tyrimo rezultatus, žvilgsnis kreipiamas į XIX a. Latvijos visuomenėje ir literatūroje prasidėjusius procesus, kaip antai tautos iškilimą, nacionalizmo susiformavimą, socialinę emancipaciją ir pan.

Anot Daijos, *Liaudies Apšvieta* sudarė sąlygas rasti savarankiškai latvių rašytinei kultūrai. Šiuo periodu buvo publikuoti pasaulietiniai apsakymai, verčiama ir kuriama poezija, drama, skelbiama vadinamoji mokslo populiarinimo literatūra, žemdirbystės ir medicinos knygos bei vadovėliai (p. 125). Tai, kad latvių *Liaudies Apšvietos* literatūra buvo sukurta daugiausia vokiečių, lėmė glaudžias jos sąsajas su Vokietijos judėjimu, tačiau kalba ir tekstų adaptacija latvių valstiečiams sukūrė savitą Baltijos provincijos *Liaudies Apšvietos* literatūrą. Nevokiečių švietėjų pradėta veikla sudarė prielaidas į literatūros kūrimą pamažu įsitraukti ir latviams. Tai tapo argumentu prieš germanizaciją (p. 126–127).

Numatydamas tolimesnes Apšvietos epochos tyrimų gaires, Daija nurodo komparatyvistinius Latvijos ir Estijos mokslininkų tyrimus. Į šią garbingą draugiją, manytume, vertėtų priimti ir Lietuvos mokslininkus, ypač besidominčius Prūsijos Lietuvos kultūros ir raštijos raida, mat daugelis šio krašto kultūros raidos procesų, kaip įsitikinome, buvo giminingi ar net sinchroniški vykusiems Latvijoje. Daijos siūlomas Hernhuterių Bažnyčios įtakos latvių

kultūrai tyrimas taip pat galėtų būti rezultatyviai papildytas komparatyvistiniu Latvijos hernhuterių ir Prūsijos Lietuvos surinkimininkų istorijos ir raštijos tyrimu.

Baigiant lieka pažymėti, kad pristatoma monografija parašyta sąmoningai orientuojantis į anglakalbį skaitytoją. Palyginti nedidelė knygos apimtis, aiškiai dėstomi ir pagrindžiami argumentai, sumaniai plėtojamas pasakojimas daro ją įdomią ir nesunkiai įveikiamą tiek labiau, tiek menčiau pasirengusiam skaitytojui.

Būtų galima papriekaištauti dėl kai kurių redakcinio pobūdžio sprendimų, nepatogių skaitytojui. Labiausiai pažymėtini būtų tokie: į turinį neįtraukti poskyrių pavadinimai; pabaigoje nėra asmenvardžių rodyklės; latvių literatūros šaltinių citatos pateikiamos tik angliškai; ne visuomet pateikiami minimų kūrinių latviški pavadinimai ir pan. Vis dėlto tai niekaip negali sumenkinti atlikto tyrimo vertės. Su užduotimi papasakoti dideliame pasaulyje apie Apšvietą latvių literatūroje Paulas Daija susidorojo garbingai.

Tenka tik apgailestauti, kad kol kas Lietuvos bibliotekose nėra nė vieno pristatytos monografijos egzemplioriaus.